

ΑΡΧΕΙΟΝ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ ΚΑΙ ΘΕΩΡΙΑΣ ΤΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΡΙΜΗΝΙΑΙΟΝ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΟΝ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ

«Τὸ γὰρ αὐτὸ νοεῖν ἐστὶν τε καὶ εἶναι»

ΠΑΡΜΕΝΙΔΗΣ

ΤΑΚΤΙΚΟΙ ΣΥΝΕΡΓΑΤΑΙ

Heinrich Rickert τακτ. καθ. τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Heidelberg, Karl Joël τακτ. καθ. τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Basel, Χ. Ἀνδρούτσος τακτ. καθηγ. τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, Ernst Hoffman τακτ. καθηγ. τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Heidelberg, Erich Frank τακτ. καθ. τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Marburg, Guido Calogero τακτ. καθ. τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Ρώμης, Κ. Τριανταφυλλόπουλος τακτ. καθ. τοῦ Πανεπιστημίου τῶν Ἀθηνῶν, Κωνστ. Λογοθέτης τακτ. καθ. τοῦ Πανεπιστημίου τῶν Ἀθηνῶν, August Faust ὑφηγ. τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Heidelberg, Χαρ. Τζωρτζόπουλος ὑφηγ. τοῦ Πανεπιστημίου τῶν Ἀθηνῶν, Franz Böhm διδάκτωρ τῆς Φιλοσοφίας, Παν. Κανελλόπουλος διδάκτωρ τῆς Νομικῆς, Κωνστ. Ἰσάτσος, Ἰω. Θεοδορακόπουλος διδάκτωρ τῆς Φιλοσοφίας.

Διευθυνόμενον
ὑπὸ

Ι. Ν. ΘΕΟΔΩΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ

ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ
"ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΝ,"
ΕΔΟΥΑΡΔΟΥ ΛΩ 8
ΑΘΗΝΑΙ

Ε.Υ.Δ. της Κ.τ.Π.
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006

ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΚΑΙ ΕΠΙΣΤΗΜΗ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

ΥΠΟ

Κ. Α. ΤΣΑΤΣΟΥ

1. Ἡ δυσπιστία τῶν νομικῶν πρὸς τὴν φιλοσοφίαν καὶ ἡ ἀνάγκη ἐπαφῆς αὐτῶν. § 2. Πρώτη αἰτία αὐτῆς, τὸ φυσικὸν δίκαιον. § 3. Κυριωτέρα ὁμως αἰτία, τὸ δογματικὸν τῆς στενῆς νομικῆς σκέψεως. § 4. Ἀνάγκη θεμελιώσεως καὶ οὐχὶ μόνον ἱστορικῆς ἐξηγήσεως τῶν ἐννοιῶν τοῦ δικαίου. § 5. Ἡ θεμελίωσις τῆς ἐννοίας τοῦ δικαίου, ὡς ἄγουσα εἰς τὴν ἐνότητα τοῦ νοῦ, εἶναι ἔργον τῆς φιλοσοφίας. § 6. Ἡ ἰδέα τοῦ δικαίου καὶ ἡ ἐννοια τῆς πράξεως τοῦ δικαίου. § 7. Οὐδέποτε ἀποτελεῖ τὸ δίκαιον σύνολον ψυχικῶν ἐνεργειῶν. § 8. Ἡ μίξις τοῦ νοητοῦ καὶ τοῦ αἰσθητοῦ ἐν τῇ πράξει τοῦ δικαίου. § 9. Ἡ σχετικὴ ἰσχὺς τῶν νοημάτων τοῦ δικαίου. § 10. Ἡ ἰδέα τοῦ δικαίου ὡς βασικὴ ἐννοια τῆς θεωρίας τοῦ δικαίου. § 11. Ἡ στοιχειώδης λογικὴ μορφή τῆς δεοντολογικῆς σκέψεως. § 12. Ἡ ἀξιοτομικεύουσα ἐνέργεια τῆς δεοντολογικῆς σκέψεως. § 13. Ἡ δεοντολογικὴ σκέψις ὡς ὑποθετικὴ κρίσις καὶ τὸ κατηγορικὸν πρόσταγμα. § 14. Πῶς νοητέον τὸ κεκλεισμένον δίκαιον ἐν τῇ δεοντολογικῇ μεθόδῳ. § 15. Ἡ αὐστηρὰ καὶ ἡ ἐλευθέρως ἐρμηνεία τοῦ δικαίου ὡς εἶδη τῆς δεοντολογικῆς μεθόδου. § 16. Ἡ κοινωνικὴ παρατήρησις ὡς ἀντίρρησις κατὰ τῆς δεοντολογικῆς μεθόδου. § 17. Ἡ δεοντολογικὴ μέθοδος ὡς μόνη δυνατὴ ἐν τῇ ἐπιστῆμῃ τοῦ δικαίου. § 18. Συμπέρασμα· θεμελιώδης ἀρχὴ τῆς ἐπιστήμης τοῦ δικαίου, ἡ ἰδέα τοῦ δικαίου.

§ 1. Ὁ νομικὸς φοβεῖται τὴν φιλοσοφίαν καὶ εἰς τοῦτο συμβαδίζει πρὸς τοὺς πλείστους τῶν ἀσχολουμένων εἰς εἰδικὴν ἐπιστήμην καὶ μὴ δυναμένων ἢ μὴ βουλομένων νὰ ἐξέλθωσι τῆς ἀπολύτως εἰδικευμένης καὶ κατ' ἀκολουθίαν μεμονωμένης ἀσχολίας των. Τὰ αἴτια τοῦ τοιούτου φόβου εἶναι πολλὰ, ἐνδιαφέρουν δὲ διότι εἶναι, καὶ οἱ λόγοι δι' οὓς ἀκριβῶς χρειάζεται ὁ εἰδικὸς ἐπιστήμων τὴν φιλοσοφικὴν προπαίδειαν, καὶ οἱ λόγοι καθ' οὓς συνέχεται ἡ φιλοσοφία πρὸς τὴν ἐπιστήμην τοῦ δικαίου καὶ καθ' οὓς αὗται μεθοδολογικῶς χωρίζον·

ται. Δικαίως ὅθεν θεωρεῖται ἡ σχέσις φιλοσοφίας καὶ νομικῆς ἐπιστήμης ὡς θεμελιῶδες πρόβλημα τῆς φιλοσοφίας τοῦ δικαίου. (1)

§ 2. Τὸ πρῶτον αἷτιον τῆς τοιαύτης δυσπιστίας τοῦ νομικοῦ εἶναι ἱστορικὸν καὶ ὀφείλεται εἰς τὸ κακὸν προηγούμενον τοῦ φυσικοῦ δικαίου, τῆς μεταφυσικῆς τοῦ δικαίου. (2)

Ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ δεκάτου ἑβδόμου αἰῶνος (3) καὶ ἐν ἀναλογία πρὸς τοὺς ἀπολύτους νόμους τῆς φυσικομαθηματικῆς θεωρουμένης φύσεως, ἀνεπτύχθη συστηματικώτερον ἢ καὶ παρ' ἀρχαίαις κρατοῦσα δοξασία (4), ὅτι ὑπάρχει δίκαιον ὅπερ, ὡς ἀπόλυτος ἀπῆρροια τοῦ νοῦ, ἔχει πραγματικὸν ἀλλὰ καὶ αἰώνιον κῦρος (5).

Τὸ σύστημα τοῦτο τῶν κανόνων δικαίου, τῶν κατὰ περιεχόμενον καθωρισμένων, ἐξετείνετο καὶ μέχρις ἐλαχίστων εἰδικῶν προβλημάτων καὶ δὲν παρήλθε πολὺς χρόνος ὅπως καταδειχθῆ τὸ σαθρὸν αὐτοῦ (6). Μετὰ τὸν Montesquieu (7) ἡ ἱστορικὴ σχολὴ τοῦ ρωμαντισμοῦ, ἀλλ' ἰδίως ἡ κριτικὴ φιλοσοφία ἀπεμάκρυναν ὀριστικῶς τὸ φυσικὸν δίκαιον,

(1) S a l o m o n Grundlegung zur Rechtsphilosophie 1925 σ. 6.

(2) L a s k Rechtsphilosophie ἐν Gesammelte Schriften, I σ. 279.

(3) Πρῶτος δύναται νὰ θεωρηθῆ ἐν τῇ κατευθύνσει ταύτῃ ὁ Albericus Gentilis (1511—1611) διὰ τοῦ ἔργου του De jure belli (1588).

(4) Ἀ ρ ι σ τ ο τ ἑ λ η ς Ἠθικά 1184, β, 18, Inst I, 2, pr., Dig. I, 1, 1 § 3.

(5) W i n d e l b a n d Lehrbuch der Geschichte der Philosophie 1921 § 32 σ. 362 κ.έ. Τοῦ ἰδίου Geschichte der neueren Philosophie 1922, I, σ. 38 S t a m m l e r Lehrbuch der Rechtsphilosophie 1923, § 14. L a s s o n System der Rechtsphilosophie 1882 σ. 32 κ.έ. 87 κ.έ., A h r e n s Recht u. Rechtswissenschaft, (ἐν Ἐγκυκλοπαιδείᾳ Holtzendorff ἐκδ. 1877) σ. 21. Κ α ζ ἄ ζ η ς Φιλοσοφία τοῦ δικαίου 1891, I, σ. 235. E. W o l f Grotius, Pufendorf, Thomasius, 1927, ἰδίᾳ σελ. 52 κ.έ.

(6) C o h e n Ethik des reinen Willens 1922 σ. 68 κ.έ. R a d b r u c h Grundzüge der Rechtsphilosophie 1914, σ. 3, E m g e Vorleschule zur Rechtsphilosophie, Arch. f. RWph. XVIII σ. 294, 301 κ.έ. L a n d s b e r g Zur ewigen Wiederkehr des Naturrechts Arch. f. RWph. XVIII σ. 366 καὶ 372 κ.έ. M a n i g k Wie stehen wir heute zum Naturrecht? Arch. f. RWph. XIX σ. 386 κ.έ. M. E. M a y e r Rechtsphilosophie σ. 7, E. K a u f m a n n Kritik der neukantischen Rechtsphilosophie 1921 σ. 92, T o u r t o u l o n Les principes philosophiques de l'histoire du droit 1908-19 σ. 582 κ.έ.

(7) W i n d e l b a n d Geschichte der neueren Philosophie I σ. 417.

τὰ ὅποιον διατηρεῖται εἰσέτι μόνον παρὰ τῆ νεοθωμικῆ φιλοσοφίᾳ, δηλαδή τῆ ἐπισήμῳ δογματικῆ τῆς Λυτικῆς Ἐκκλησίας (Cathrein, Hertling).

Ἡ ἱστορικὴ σχολὴ τοῦ δικαίου, ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῆς ὁποίας κυρίως ἀνεπτύχθη ἡ νομικὴ ἐπιστήμη τοῦ παρελθόντος αἰῶνος, ἀποκρούσασα τὸ σύστημα τῶν κανόνων τοῦ φυσικοῦ δικαίου καὶ ἀποδείξασα τὸ μεταβλητὸν τοῦ ἱστορικοῦ δικαίου, κατέληξε εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι οὐδὲν ἕτερον, πλὴν τοῦ μεταβλητοῦ τούτου στοιχείου, ὑπάρχει καὶ ὅτι κατ' ἀκολουθίαν εἰς οὐδεμίαν ἀπόλυτον ἀρχὴν ἢ ἐννοίαν δύναται νὰ θεμελιωθῆ ἡ θεωρία τοῦ δικαίου· οὔτε δύναται ποτὲ νὰ ἐξετασθῆ ἀξιολογικῶς τὸ δίκαιον, καθότι εἶναι ἀναγκαῖον καὶ ἀναπότρεπτον συνεπακολούθημα τῆς συνειδήσεως ἑνὸς ἐκάστου λαοῦ. Εἶναι ἐπομένως ἐκεῖνο τὸ ὅποιον καὶ πρέπει νὰ εἶναι.

Ἡ θεωρία τοῦ δικαίου καθίσταται πράγματι ἱστορία τοῦ δικαίου. Ἡ λογικὴ ἐρευνα ἀντικαθίσταται ὑπὸ τῆς γενεσιουργικῆς ἐρεῦνης. Καὶ εἰς τοῦτο τὸ σημεῖον συναντᾶται πλήρως ἡ ἱστορικὴ σχολὴ πρὸς τὰ δόγματα τοῦ ἐμπειρισμοῦ. Καθότι οὗτος, περιορισμένος εἰς τὸν αἰσθητὸν κόσμον καὶ μὴ δυνάμενος, πρὸς θεμελίωσιν τοῦ ἀντικειμένου τῆς γνώσεως, νὰ ἀναχθῆ εἰς νοητὰς ἀρχάς, ὑπεκφεύγει τὸ πρόβλημα διὰ τῆς ἀπλῆς ἐξηγήσεως τῆς γενέσεως τῶν πραγμάτων κατὰ τὸν νόμον τῆς αἰτίας. Ἐπακόλουθον τῆς ἀπόψεως ταύτης εἶναι ἡ ἐπαγωγικὴ μέθοδος πρὸς γένεσιν τῶν ἐννοιῶν καὶ συγκεκριμένως τῆς ἐννοίας τοῦ δικαίου. Τὸ κατὰ πόσον διὰ τριαύτης μεθόδου ἐπιτυγχάνεται ἡ εὔρεσις μιᾶς ἐννοίας τοῦ δικαίου, δὲν δύναται νὰ ἐρευνηθῆ ἐνταῦθα. Ἄρχει μόνον νὰ μνημονευθῆ ὅτι ὁ Bergbohm, ὁ κορυφαῖος, ἀλλὰ τελευταῖος ἀρνητὴς τῆς φιλοσοφίας τοῦ δικαίου, ὁμολογεῖ ὅτι στηρίζεται ὁ ὀρισμὸς του ἐπὶ φαύλου κύκλου. (8) Ἐν τούτοις, ὑπὸ τὴν ἐπήρειαν ταύτην, ἐργάζονται κατὰ μεῖζον μέρος καὶ οἱ νομικοὶ τῆς σήμερον. Μετὰ τῆς ὀρθῆς ἀπόψεως, ὅτι σύστημα διατάξεων, κατὰ περιεχόμενον καθωρισμένον, δὲν δύναται νὰ καταλάβῃ ἐκ τῶν προτέρων τὴν μοῆν τῆς ζωῆς, συνέδεσε καὶ τὴν πλάνην ὅτι καὶ αἱ γενεσιουργοὶ ἐννοιαὶ τοῦ δικαίου, αἱ κατηγορίαι τοῦ πρακτικοῦ νοῦ, ὑπέκουν εἰς τὸν ροῦν τῆς

---

(8) B e r g b o h m Jurisprudenz u. Rechtsphilosophie. σ. 79.

ιστορίας, ἐξ αὐτοῦ γεννώμεναι καὶ ἐν αὐτῷ διαρκῶς μεταβαλλόμεναι.⁽⁹⁾
Ἡ ἱστορία ἐκτελεῖται διὰ τῆς κοινωνίας τῶν ἀνθρώπων. Κοινωνία δὲ εἶναι ἀδύνατος ἄνευ τῆς κατηγορίας, τῆς μορφῆς τοῦ δικαίου. Τὸ δίκαιον ἀποτελεῖ ὑπόθεσιν τοῦ πρακτικοῦ νοῦ. Ἱστορία, κοινωνία καὶ προᾶξις, καθ' ὃ ἀποτελοῦσαι διάφορον χαρακτηρισμὸν τοῦ αὐτοῦ ἀντικειμένου, εἶναι ἀνόητοι ἄνευ τῆς τάξεως τῆς καθοριζούσης καὶ ἐναρμονιζούσης τὴν ἐλευθερίαν τοῦ ἀτόμου, ἄνευ ἐξωτερικῶν καὶ κοινωνικῶν προσταγμάτων, ἄνευ δικαίου. Ἡ γνῶσις τῆς πρακτικῆς ζωῆς ἐν τῇ ὁλοκλήρῳσι της εἶναι ἀδύνατος ἄνευ τῆς ἀξίας, τῆς ἰδέας τοῦ δικαίου καὶ τῶν ἀναγκαίων αὐτῆς κατηγοριῶν. Ὡς ἐκ τοῦ λόγου τούτου ἀποτελεῖ καὶ ἡ ἰδέα τοῦ δικαίου τὸν θεμελιωτικὸν λόγον τοῦ δικαίου. Ὑπο τοιαύτην ἔννοιαν ὀρθῶς λέγεται, ὅτι τὸ φυσικὸν δίκαιον ἀποτελεῖ τὴν δικαίωσιν τοῦ δικαίου καὶ τὴν ἠθικὴν τοῦ δικαίου.⁽¹⁰⁾ Ἀλλ' ἐν ἀντιθέσει πρὸς τοὺς διδασκάλους τοῦ φυσικοῦ δικαίου, τοῦ δεκάτου ἑβδόμου καὶ δεκάτου ὀγδοοῦ αἰῶνος, τὸ ἀληθὲς καὶ ὀρθὸν φυσικὸν δίκαιον δὲν περιέχει πλέον κανόνας δικαίου, ὅπως τότε, ὅτε μετεφέρετο τὸ σύστημα τοῦ θετικοῦ δικαίου καὶ τὸ κῆρος αὐτοῦ ἐπὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ φυσικοῦ δικαίου.⁽¹¹⁾ Μόνον ἡ μορφή εἶναι ἀπόλυτος καὶ ἐξ αὐτῆς οὐδεὶς προκύπτει κανὼν δικαίου, καίτοι αὕτη ἀποτελεῖ ὑπόθεσιν παντὸς δικαίου.

Δὲν ὑπάρχουν δύο δίκαια. Ὑπάρχει ἐν τῷ δίκαιον τὸ πραγματούμενον ἐν τῇ ἱστορίᾳ, τὸ θετικὸν δίκαιον⁽¹²⁾. Τὸ θετικὸν δίκαιον εἶναι ἱστορικὸν φαινόμενον τοῦ ὁποίου αἱ εἰδικαὶ ἀρχαὶ ἰσχύουν, ἐφ' ὅσον καὶ ἀναγνωρίζεται ἐν τῇ ἱστορίᾳ, καὶ ὡς τοιοῦτον ἀνήκει εἰς τὴν ἱστορικὴν πραγματικότητα καὶ διέπεται ὑπὸ τῆς κατηγορίας τῆς αἰτίας κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον καθ' ὃν καὶ ἡ ἱστορία ὁλοκλήρως. Ἀλλὰ καθ' ὅσον πραγματοποιεῖ τὴν ἠθικὴν τάξιν καὶ ἐλευθερίαν τοῦ πρακτικοῦ νοῦ ἔχει χαρακτῆρα ἀξιολογικόν, νοητὸν καὶ ἀναφέρεται εἰς ἀπολύ-

(9) C o h e n Ethik des reinen Willens 1922. σ. 231, 599 καὶ 608.

(10) C o h e n ἐνθ. ἀν. σ. 70.

(11) C o h e n ἐνθ' ἀν. σ. 280, Manigk ἐνθ' ἀν., σελ. 381 κ. ε. καὶ 409

(12) Τ ρ ι α ν τ α φ υ λ λ ὄ κ ο υ λ ο ς Γεν. ἀρχαὶ τοῦ ἑλλ. ἀστικοῦ δ. 1926 σ. 55.

τους ἀρχάς, ἐξ' ὧν ἀντλεῖ τὴν δικαιολογικὴν του βάσιν, δι' ὧν νοεῖται ὡς δέον καὶ δὴ ὡς δίκαιον, καὶ ἄνευ τῶν ὁποίων δὲν θὰ ἦτο διάφορον παντὸς φυσικοῦ φαινομένου. (13)

Ἐὰν τὰς ἀρχὰς ταύτας θέλωμεν νὰ ἀποκαλέσωμεν φυσικὸν δίκαιον, τότε πᾶσα κατὰ τοῦ καθαροῦ τούτου δικαίου κατηγορία τῆς ἱστορικῆς, τανῦν τῆς κοινωνιολογικῆς σχολῆς εἶναι κατὰ βάσιν ἐσφαλισμένη. Ὅμοίως τὰ μαθηματικὰ οὐδὲν τι φυσικὸν καθορίζουν, ἀλλὰ μόνον ἐν ἀναφορᾷ πρὸς αὐτὰ δύναται νὰ καθορισθῆ, μέγιστα νὰ δημιουργηθῆ ἢ φύσις καὶ συγκεκριμένως ἢ ἀπηλλαγμένη παντὸς ἱστορικοῦ στοιχείου φύσις. Ἡ ἐκ τῆς ἀναγεννήσεως τῆς φιλοσοφίας τοῦ Κάντ προκύψασα περὶ δικαίου θεωρία ἔθηκε τέρομα εἰς τὴν περὶ τὸ φυσικὸν δίκαιον ἀμφισβήτησιν, ἀπορριφθέντων τῶν δογματικῶν στοιχείων τοῦ παλαιοῦ φυσικοῦ δικαίου, διατηρηθέντος ὅμως τοῦ μεθοδολογικοῦ αὐτοῦ χαρακτήρος. Καὶ οὕτω ἐξέλιπε πράγματι ἡ ἱστορικὴ αἰτία δι' ἣν ὁ νομικὸς, ἀντιλαμβανόμενος οἶονεὶ ἀλλοτριάν τοῦ φιλοσόφου ἐπέμβασιν εἰς τὸ ἴδιον αὐτοῦ ἐργαστήριον, ἀπέκρουε τὸ δύσφημον φυσικὸν δίκαιον, τὸ δίκαιον τὸ προκύπτον ἐκ τῆς φύσεως τοῦ νοῦ.

§ 3. Ἡ κυριώτερα ὅμως αἰτία δι' ἣν συνήθως ὁ νομικὸς φεύγει τὴν φιλοσοφίαν εἶναι τὸ δογματικὸν τῆς ἀφιλοσοφήτου αὐτοῦ σκέψεως. Ὁ νομικὸς ἀναχωρεῖ ἀπὸ ὁρισμένας ἀρχὰς καὶ ἀξιώματα, τὰ ὁποῖα ἀποδέχεται χωρὶς νὰ δύναται νὰ τὰ δικαιολογήσῃ. Οὕτω π.χ. ὁμιλεῖ περὶ τοῦ δεσμευτικοῦ τῶν συμβατικῶς ἀνειλημμένων ὑποχρεώσεων, περὶ δικαιώματος ὡς ἐξουσίας τῆς βουλήσεως, περὶ τῆς ἐξουσίας τῆς πολιτείας, περὶ ἰδιοκτησίας. Καὶ δύναται μὲν, ἀρνούμενος τὴν ὑπαρξιν δικαιωμάτων ἔξω τῆς πολιτειακῆς ἐξουσίας, ἀρνούμενος συγκεκριμένως ὅτι ὑπάρχουν ἰδιοκτησία, τὸ δεσμευτικὸν τῶν συμβα-

---

(13) Del Vecchio, Il concetto della natura e il principio del diritto, 1922 σελ. 160 «Vero è che il diritto positivo è un dato dell'esperienza e può, in quanto tale, esser compreso e spiegato come un fenomeno, vale a dire inserito coerentemente nell'ordine delle produzioni della natura; ma è pur vero che il diritto ha essenzialmente un significato iperfenomenico, in quanto tende ad istituire un ordine etico e attribuisce valori, indipendenti dall'accadere fisico; senza di che non sarebbe diritto».

τικῶν ὑποχρεώσεων, δικαιώματα γενικῶς, ἔξω τοῦ πολιτειακοῦ δικαίου καὶ θεμελιώση ταῦτα ἐπὶ τῶν ἐννοιῶν τῆς πολιτείας καὶ τοῦ πολιτειακοῦ δικαίου, ἀλλὰ ἀναγκάζεται πάντως νὰ σταματήσῃ ὡς νομικὸς εἰς τὸ σημεῖον αὐτό, χωρὶς νὰ διαθέτῃ τὰ μέσα πρὸς θεμελίωσιν τῶν δύο τούτων τελευταίων ἐννοιῶν.

§ 4. Λέγοντες θεμελίωσιν ἢ δικαιολόγησιν ἐνὸς θεσμοῦ δὲν ἐννοοῦμεν τὸ ἱστορικὸν γίνεσθαι τοῦ θεσμοῦ τούτου. Δὲν ἐρωτῶμεν πῶς ἀνεπτύχθη τὸ δίκαιον, πῶς διεμορφώθη ἡ πολιτεία ἢ περαιτέρω πῶς ἐγεννήθησαν τὰ δικαιώματα, ὁ θεσμὸς τῆς ἰδιοκτησίας, ἢ ἀρχὴ τοῦ δεσμευτικοῦ τῶν συμβατικῶν ὑποχρεώσεων. Εἰς ταῦτα ἀρμοδία εἶναι νὰ ἀπαντήσῃ ἡ ἱστορία τοῦ δικαίου. Ἡ ἐρευνα ἢ κατ' αἰτίαν ἄγουσα εἰς τὸν σήμερον ἢ χθὲς διαμορφωμένον θεσμὸν οὐδὲν παρέχει εἰς τὴν ἀξιολογικὴν θεμελίωσιν τοῦ θεσμοῦ τούτου. Δὲν ἐρωτῶμεν πῶς ἐγένετο εἰς θεσμός, ἀλλὰ διατὶ ἰσχύει. Καὶ ὅπως ἐν τῇ ἐφαρμογῇ τῶν εἰδικωτέρων διατάξεων τοῦ δικαίου δὲν ἐνδιαφερόμεθα διὰ τὴν ἱστορικὴν γένεσιν αὐτῶν, διὰ τὸ πῶς ὁ νομοθέτης τὰς ἐσκέφη, πῶς ἡ Βουλὴ τὰς ἐψήφισε κ.τ.λ., ἀλλὰ διὰ τὸ εἶναι ἰσχύουν καὶ διὰ τὸ διατὶ ἰσχύουν, κατὰ τὸν αὐτὸν λόγον πρέπει νὰ ἐρωτήσωμεν, ὄχι πῶς ἐγένετο, ἀλλὰ διατὶ ἰσχύει καὶ τὸ δίκαιον ἐν τῷ συνόλῳ του, διατὶ πρέπει νὰ ἰσχύουν αἱ πολιτειακαὶ ἐπιταγαί. Ὅπως δὲ διὰ νὰ κρίνωμεν τὸ ἰσχυρὸν μιᾶς οἰασδήποτε διατάξεως, ἔχομεν ἀνάγκην μιᾶς γενικωτέρας διατάξεως ἔξ ἧς νὰ ἀντλή τὸ κῦρος της, οὔτω καὶ διὰ τὸν καθορισμὸν τῆς ἰσχύος καὶ τὴν δικαίωσιν τοῦ δικαίου, χρειαζόμεθα μίαν γενικωτέραν ἀρχὴν ἔξ ἧς τὸ δίκαιον νὰ ἀντλή τὸ κῦρος του. Ἐν τῇ τοιαύτῃ κρίσει δὲν πρόκειται νὰ διαπιστώσωμεν τί ὑπάρχει, ἀλλὰ διατὶ εἶναι, ὁρθὸν νὰ ὑπάρχει. Δὲν ἐρωτῶμεν περὶ τῆς ὑπάρξεως, ἀλλὰ περὶ τοῦ κύρους, τῆς ἀξίας τοῦ δικαίου. Κατ' οὐσίαν οὐδὲν περισσότερον πράττομεν ἀπὸ ὅ,τι πράττει ἀδικακόπως ὁ νομικός, τοῦ ὁποίου κυρία ἀσχολία εἶναι νὰ κρίνῃ, εἰ μὴ μία προᾶξις ἢ μία διάταξις ἔχει ἐννομιον κῦρος, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν γενικωτέρων διατάξεων, ὅπως π. χ. ὅταν ἐρευμῆ τὸ ἔγκυρον ἐνὸς ἐκτελεστικοῦ διατάγματος, ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ σχετικοῦ νόμου, τοῦ δὲ νόμου τὸ κῦρος ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ συντάγματος. (14)

(14) Τριάνταφυλλόπουλος ἐνθ. ἀν. σ. 10.

Παρά τὴν διάκρισιν ταύτην τῆς ἱστορικῆς ἀπὸ τῆς ἀξιολογικῆς ἢ δεοντολογικῆς κρίσεως, ἡ ὁποία ἔπρεπε εἰς τὸν νομικόν, ὑπὲρ πάντα ἄλλον, νὰ εἶναι ἐμφανής, ὀλισθαίνει ἢ σκέπεις τῶν νομικῶν καὶ συγχέει τὸ γενεσιουργικὸν καὶ τὸ ἀξιολογικὸν πρόβλημα. Ἐξ αὐτῆς τῆς συγχύσεως προέρχονται δοξασίαι καθ' ὅσες τὸ δίκαιον ἰσχύει διότι τὸ ἐπιβάλλει ἡ βία ἢ καὶ ἡ κοινωνικὴ ἀναγνώρισις. Ἀλλὰ τὸ δίκαιον δυνατόν νὰ ἐγεννήθῃ ἐν τῇ ὁρῇ τῶν ἱστορικῶν γεγονότων ἐκ τῆς βίας ἢ ἐκ τῆς ἀναγνώρισεως ἢ καὶ ἐξ ἀμφοτέρων ταύτων ἢ καὶ ἐξ ἄλλων αἰτιῶν. Οὐδαμῶς ὅμως δικαιολογεῖται, ἔχει ἀξίαν τὸ δίκαιον, διότι τὸ ἐπέβαλε καὶ τὸ ἐπιβάλλει ἡ φυσικὴ δύναμις, τὸ γόητρον τοῦ ἑνὸς ἢ τοῦ πλήθους ἢ ἀναγνώρισις. Βία καὶ ἀναγνώρισις, οὐσαι αἱ δύο δυναταὶ μορφαὶ τοῦ ἐξαναγκασμοῦ, εἶναι καὶ οἱ δύο δυνατοὶ τρόποι τῆς πραγματώσεως τοῦ δικαίου ἐν τῇ κοινωνικῇ ζωῇ⁽¹⁵⁾. Ἀλλὰ οἱ τρόποι, καθ' οὓς ἐπραγματώθη ἢ πραγματοποιῆται τὸ δίκαιον, δὲν ἀποτελοῦσι καὶ τὴν θεμελιώσιν αὐτοῦ, δὲν δύνανται νὰ προσδώσουν ἀξίαν εἰς τὸ δίκαιον. Ἐκ τοῦ ὅτι τὸ δίκαιον πραγματοποιῆται οὕτως ἢ ἄλλως, δὲν ἐξηγεῖται τὸ διατι πρέπει νὰ ὑπάρχῃ. Ἐκ τοῦ ὅτι ἐπὶ χρόνον ἐσφαλμένως ἐρμηνεύεται καὶ ἐφαρμόζεται μία διάταξις δικαίου, δὲν ἀλλάσσει τὸ ὀρθὸν νόημα αὐτῆς, δὲν διακαθορίζεται τὸ πῶς πρέπει νὰ ἐρμηνεύεται.

Αἱ τοιαῦται δοξασίαι, πηγάσασαι ἐκ τῆς κοινωνιολογικῆς κυρίως ἐρεῦνης, εἶναι ἀποδοτέαι εἰς τὴν προσπάθειαν τῆς ἐν ἀπάσαις ταῖς ἠθικαῖς ἐπιστήμαις ἐφαρμογῆς τῶν μεθόδων τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν καὶ εἰς τὴν ἄρνησιν τοῦ ἐπιστημονικοῦ κύρους πάσης κρίσεως μὴ θεμελιωμένης διὰ τῆς κατηγορίας τῆς αἰτιότητος. Ποῖος λόγος καὶ ποῖα τὰ ἀποτελέσματα ἐκ τῆς τοιαύτης συγχύσεως, τοῦτο δὲν δύναται νὰ ἐρευνηθῇ ἐνταῦθα. Ἀρκεῖ αἱ προηγούμεναι σκέψεις νὰ κατέστησαν ἐμφανῆ τὴν διάκρισιν τῆς γενεσιουργικῆς ἐξηγήσεως καὶ τῆς ἀξιολογικῆς θεμελιώσεως τῶν ἐννοιῶν τῆς πολιτείας καὶ τοῦ δικαίου.

§ 5. Ὁ νομικὸς ὅθεν ἀναχωρεῖ ἀπὸ τὰς ἐννοίας ταύτας τοῦλάχιστον διὰ τὴν συστηματικὴν ἐρευναν τοῦ ἐπιστημονικοῦ ὕλικου του, ἀλλὰ χωρὶς νὰ δύναται νὰ θεμελιώσῃ αὐτάς, ὅπως ἐπὶ αὐτῶν θεμελιώνει τὰς εἰδικωτέρας ἐννοίας τῆς ἐπιστήμης του. Οὕτω ὅμως ἐνεργῶν, ἐργάζεται δογματικῶς, ὅπως πᾶς ἐν τῇ εἰδικότητι αὐτοῦ περιλαμβανόμενος ἐπιστήμων.

(15) C. T s a t s o s Der Begriff des positiven Rechtes 1928 σ. 89.

Ἄλλ' ὁ θεωρητικὸς ἄνθρωπος, εἴτε μαθηματικὸς εἴτε νομικὸς εἶναι, δὲν δύναται νὰ ἀναπαυθῆ εἰς ἀθεμελίωτα ἀξιώματα. Πρέπει νὰ προβῆ περαιτέρω, μέχρις ἀρχῆς τινος αὐτοθεμελιουμένης. Καὶ τοιαύτη δὲν δύναται νὰ εἶναι παρὰ ἐκείνη ἣτις τίθεται ταυτοχρόνως πρὸς τὸ θεωροῦν συνειδός. Ὁ πρακτικὸς νομικὸς βεβαίως δὲν χρειάζεται νὰ ἀπασχοληθῆ εἰς τοιαῦτα προβλήματα, διότι κινεῖται συνήθως εἰς τὸ συντεταγμένον σύστημα τῶν νομικῶν θεσμῶν. Μόνον ἢ περίπτωσις τῆς ἐπαναστάσεως, τῆς ὀλικῆς ἀνατροπῆς τῆς καθεστηκυίας τάξεως δύναται νὰ τὸν θέσῃ ἀντιμέτωπον τοῦ ζητήματος, τί ἰσχύει ὡς δίκαιον καὶ ποῦ ἐδραβεῖ ἡ πολιτειακὴ ἐξουσία. Ἀλλὰ εἰς τὰς σπανίας αὐτὰς περιστάσεις ὑπεκφεύγει εὐκόλως, χωρὶς νὰ ἀναχθῆ εἰς γενικὴν τινὰ ἀρχήν. Ἐν τῇ καθαρᾷ ὁμῶς θεωρίᾳ ὁ νοῦς πρέπει νὰ ἐργάζεται κριτικῶς, πρέπει δηλαδὴ νὰ ἐνεργῆ ἀπηλλαγμένως πάσης δογματικῆς ἀρχῆς καὶ νὰ ἀναπαύεται ἐν ἑαυτῷ, μετὰ ἔλεγχον τῆς ἰδίας αὐτοῦ κρίσεως. Καὶ ὁ νομικὸς, ἐφ' ὅσον θέλει νὰ ἐξαντλήσῃ τὰ προβλήματα ἅτινα τίθενται εἰς αὐτὸν κατὰ τὴν ἐπεξεργασίαν τοῦ ἐπιστημονικοῦ ὕλικου του, κατ' ἀνάγκην θὰ προσέλθῃ καὶ εἰς τὰ προβλήματα ταῦτα, τὰ ὁποῖα δὲν καταλήγουν εἰς τίποτε ἄλλο, εἰ μὴ εἰς τὴν θεμελίωσιν τῆς ἰδίας του ἐπιστήμης, διὰ τῆς θεμελιώσεως τῶν βασικῶν ἐννοιῶν αὐτῆς. Καὶ τοῦτο εἶναι ἀκριβῶς τὸ γνῶρισμα τῆς ἐπιστημονικῆς σκέψεως, τὸ νὰ ἐρωτᾷ μέχρις τῆς πρώτης ἀρχῆς, ἐλέγχουσα τὰς ἐννοίας μὲ τὰς ὁποίας ἐργάζεται καὶ αὐτὸν τοῦτον τὸν τρόπον τοῦ ἐλέγχου αὐτῆς. Διὰ τὸν θεωρητικὸν ἄνθρωπον τὸν περὶ τὸ δίκαιον ἀσχολούμενον εἶναι ἐπομένως καθήκον ὁ ἔλεγχος αὐτῆς ταύτης τῆς ἐννοίας τοῦ δικαίου. (16)

Ἀλλὰ πρὸς διεξαγωγὴν ἐνός τοιούτου ἐλέγχου, κατ' ἀνάγκην θὰ ἐξέλθῃ τῶν ὁρίων τῆς εἰδικῆς νομικῆς ἐπιστήμης, τῶν καθοριζομένων ἀκριβῶς ὑπὸ τῆς ἐννοίας τοῦ δικαίου καὶ θὰ ἐρευνήσῃ τὴν σχέσιν τῆς ἐννοίας τοῦ δικαίου πρὸς ἄλλας συναφεῖς ἐννοίας, ἵνα κατατάξῃ ἐν τέλει τὸ δίκαιον εἰς αὐταρχεῖς σύστημα ἐννοιῶν. Διὰ

---

(16) Εἶναι χαρακτηριστικὴ ἡ σαφήνεια μεθ' ἧς θέτει τὸ πρόβλημα ὁ P u c h t a, Vorlesungen über das heutige römische Recht 1862, I, § 10 σελ. 22. «Οἱ νόμοι προϋποθέτουσιν πάντοτε δίκαιον, τὸ ὅποιον κατ' ἀκολουθίαν δὲν δύναται νὰ εἶναι πάλιν νανομοθετημένον δίκαιον». Βεβαίως ἡ λύσις τοῦ προβλήματος ὑπὸ τοῦ P u c h t a εἶναι ἡ γνωστὴ λύσις τῆς ιστορικῆς σχολῆς. M e z g e r ἐν Intern. Zschft f. Theorie des Rechts II σ. 15.

νά θεμελιώση τὴν ἔννοιαν τοῦ δικαίου, ἀναφέρει ταύτην εἰς ἄλλην ἔννοιαν, ἢ ὅποια ἔχει τὸ κῦρος τὸ ἀναγκαῖον διὰ τὰ δικαιολογήσει τὸ δίκαιον. Τὸ δίκαιον πρέπει νὰ ὑπάρχη, εἰὰν ἐπιτελεῖ σκοπὸν τινα ἐν τῇ ζωῇ. Μόνον ὅταν ἀποδειχθῇ ὅτι ὁ ὑποτιθέμενος αὐτὸς σκοπὸς ἔχει ἀπόλυτον ἀξίαν ἢ ὅτι θεμελιούται καὶ αὐτὸς εἰς ἑτέραν ἀπόλυτον ἀξίαν, τότε μόνον δύναται νὰ λεχθῇ ὅτι ἐθεμελιώθη τὸ δίκαιον καὶ ὅτι ἐπομένως ὁ περὶ τὰ προβλήματα τοῦ δικαίου ἀσχολούμενος θεωρητικὸς ἄνθρωπος ἐφθάσε εἰς τὸ λογικὸν καὶ ἀληθὲς τέρμα τῆς ἐρεῦνης του.

Ποῖον τὸ τέρμα τοῦτο, ποία ἡ ἀξία ἐφ' ἧς τὸ δίκαιον θεμελιούται, δὲν δύναται νὰ ἐξετασθῇ εἰς μελέτην σκοπὸν ἔχουσαν νὰ καθορίσῃ τὰ σημεῖα ἐπαφῆς τῆς νομικῆς καὶ τῆς φιλοσοφικῆς σκέψεως. Ἄρ' εἰ νὰ ἔχη καταδειχθῇ ὅτι ὁ νομικὸς ἐν τῇ λογικῇ πορεία τῶν ἐρευνῶν του καὶ ἀκόμη ὅταν ἀναχωρεῖ ἀπὸ τὸ ἐλάχιστον ζήτημα τῆς δογματικῆς τοῦ δικαίου, ἄγεται κατ' ἀνάγκην εἰς τὴν θεμελίωσιν τῆς ἐννοίας τοῦ δικαίου καὶ κατ' ἀκολουθίαν εἰς ἐρευναν ὑπερβαίνουσαν τὰ ὅρια τῆς νομικῆς ἐπιστήμης καὶ τερματιζομένην εἰς τὴν ἀρχικὴν ἐνότητα τῶν ἀπολύτων ἀξιῶν, δηλαδὴ εἰς τὸν κόσμον τῆς φιλοσοφίας. (17)

Κατὰ ταῦτα ἡ εἰδικὴ ἐπιστήμη τοῦ δικαίου, ὡς δεοντολογικὴ ἐπιστήμη, καταλήγει εἰς τὸ πρόβλημα τῆς θεμελιώσεως τοῦ δικαίου καθ' ὅλου, δηλαδὴ εἰς πρόβλημα καθαρῶς φιλοσοφικόν, τόσον ἀναγκαῖον καὶ ἀναπόφευκτον διὰ τὸν θεωρητικῶς, δηλαδὴ κατ' ἐπιστήμην ἐρευνῶντα τὸ δίκαιον, ὅσον περιττὸν καὶ ἀκατανόητον εἰς τὸν χειριζόμενον, δεξιῶς ἢ ἀδεξιῶς, τὰς ἤδη ὑπὸ τῆς θεωρίας συστηματοποιημένας ἐννοίας τοῦ δικαίου, χάριν πρακτικῶν σκοπῶν. Οὕτω ἡ ἔννοια τοῦ δικαίου, ὑπὸ τὴν ἐκτεθειῶσαν μορφήν, δέον νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς τὸ πρῶτον σημεῖον ἐπαφῆς τοῦ νομικοῦ καὶ τοῦ φιλοσόφου.

§ 6. Τὸ δεύτερον σημεῖον ἐπαφῆς εἶναι ἡ ἰδέα τοῦ δικαίου. Ἡ ἰδέα τοῦ δικαίου εἶναι πρόβλημα, ὑπὸ τῆς φιλοσοφίας τιθέμενον, ἀνακῦπτον ὅμως ἐνώπιον παντὸς νομικοῦ. Ὁ νομικὸς κρίνει κατὰ πόσον τί ἔπρεπε ἢ δὲν ἔπρεπε νὰ θεσπισθῇ. Μία τοιαύτη περὶ θεσμοῦ τινὸς κρίσις ἔχει πάντοτε ὡς κριτήριον τὸ τέλος εἰς ὃ ὁ θεσμὸς

(17) K a n t Rechtslehre II 3. Abschn. (ἐκδ. Cassirer) σ. 104, B i n d e r Rechtsphilosophie 1925 σ. 213 κ. ἐ., d e l V e e c h i o Il concetto del diritto, 1912, σ. 60.

ἀναφέρεται. Μία διάταξις εἶναι κακὴ ἢ καλὴ διότι σκοπεῖ ὠρισμένον ἐνὰ καλὸν ἢ κακὸν σκοπὸν, διότι ἐπιφέρει τοιαῦτα ἢ τοιαῦτα κοινωνικά ἀποτελέσματα. Ἄλλ' ὁ σκοπὸς αὐτὸς ἢ ἔχει ἀπόλυτον ἀξίαν ἢ πρέπει καὶ τούτου ἢ ὀρθότης νὰ κριθῆ ἐπὶ τῆ βάσει ἑτέρου κριτηρίου ὁπότε πᾶς τοιοῦτος σκοπὸς θὰ ἐγκριθῆ ἢ θὰ κατακριθῆ, ἐφ' ὅσον ὁ περαιτέρω σκοπὸς εἰς ὃν καὶ αὐτὸς ἄγει εἶναι ἀξίος ἢ ἀνάξιος. Μία τοιαύτη κρίσις δὲν δύναται νὰ ἔχη ἕτερον τέρμα παρὰ ἓν κριτήριο ἀπολύτου ἀξίας. Ἄλλως ὅλων τῶν προηγηθεισῶν κρίσεων ἀφαιρεῖται ἡ βάσις καὶ καθίστανται αὐταὶ ἀνεπαρκεῖς καὶ μάταιαι. Πρὸς κρίσιν τοῦ δικαίου χρειάζεται τὸ ἀπόλυτον κριτήριο τοῦ δικαίου, χρειάζεται τὸ τέλος αὐτοῦ. Ἄλλως καὶ ἡ περὶ τοῦ δικαίου κρίσις δὲν εἶναι ἀπόλυτος, ἀλλὰ σχετικὴ, δηλαδή πάντοτε δεκτικὴ εὐλόγου ἀμφισβήτησεως καὶ ἐν τέλει ἀνίκανος νὰ δικαιολογήσῃ ἑαυτήν. Τὸ κριτήριο τοῦτο εἶναι ἡ ἰδέα τοῦ δικαίου.

Ἄλλ' ἐὰν ἡ ἰδέα τοῦ δικαίου ἐπλήρου μόνον τοῦτον τὸν σκοπὸν, θὰ ἦτο περιττὴ εἰς τὸν δογματικῶς τὸ δίκαιον μελετῶντα. Εἶναι ἐν τούτοις καὶ εἰς τοῦτον, ἐξ ἄλλης αἰτίας, ἀπαραίτητος. Ὁ ὀρισμὸς τῆς ἐννοίας τοῦ δικαίου προϋποθέτει τὸν ὀρισμὸν τῆς ἀξίας ἢ τῆς ἰδέας τοῦ δικαίου.

Τὸ δίκαιον εἶναι φαινόμενον ἱστορικόν. Ἐμφανίζεται ὡς μορφή ὠρισμένων πράξεων τῶν ἐν κοινωνίᾳ βιούντων. Πρὸς κατανόησιν τῆς πράξεως ὡς ἱστορικοῦ φαινομένου δεόν νὰ ληφθῶσι τὰ ἀκόλουθα ἔπ' ὄψιν.

Ἡ ἀνθρωπίνη πράξις ἔχει ἀρχὴν καὶ τέρμα· αὐτῷ μόνον δύναται νὰ καταλογισθῆ εἰς ὠρισμένον ἀνθρώπον ὠρισμένη ἐνεργεια. Ἄλλ' εἰς τὸν αἰσθητὸν κόσμον, τὸν διεπόμενον καὶ διαπλαττόμενον ὑπὸ τῆς κατηγορίας τῆς αἰτιότητος, δὲν δύναται οὐδαμοῦ νὰ τεθῆ ἡ ἀρχὴ ἢ τὸ τέρμα μιᾶς ψυχικῆς ἢ μιᾶς φυσικῆς ἐνεργείας, ἐκ τοῦ λόγου ὅτι, τῆς σειρᾶς τῶν αἰτιῶν οὔσης ἀτέρμονος καὶ ἀνάρχου, δὲν δικαιούται ἡ θεωροῦσα διάνοια εἰς ἓν σημεῖον τῆς ἀλύσσεως τῶν αἰτίων νὰ σύρῃ γραμμὴν, χωρίζουσα καὶ ἀποσπῶσα ὠρισμένην σειρὰν αἰτίων καὶ ἀποδίδουσα ταῦτα μόνον εἰς ἓν αἷτιον, πέραν τοῦ ὁποίου νὰ μὴ θέλῃ ἢ νὰ μὴ δύναται νὰ εὔρῃ καὶ ἄλλα αἷτια, εἰς ὃ νὰ καταλογήσῃ τὸ αἷτιον τοῦτο. Εἶναι ἐπομένως ἀδύνατος ἡ συνύπαρξις τῆς κατηγορίας τῆς αἷτίας μετὰ τῆς ἐννοίας τῆς πράξεως, ὡς μιᾶς χωριστῆς ἐνότητος ἐνεργειῶν καὶ εἶναι ἐπομένως ἀδύνατος ἡ ἐννοια τῆς πράξεως ἐν τῷ αἷτι-

αἰσθητῷ κόσμῳ, δηλαδή ἐν τῇ ψυχοφυσικῇ πραγματικότητι, ὅπου καὶ μόνον ἐργάζεται ὁ νοῦς μετὰ τὴν κατηγορίαν τῆς αἰτίας. (18) Ὅτι πέραν τοῦ αἰσθητοῦ ἡ κατηγορία τῆς αἰτίας δὲν ἔχει ἐφαρμογήν, τοῦτο ἀποτελεῖ τὸ κεντρικὸν πρόβλημα τῆς Κριτικῆς τοῦ καθαρῷ νοῦ τοῦ Κάντ. Διὰ τῆς ἀρχῆς ταύτης πρωτίστως κατεροίωθη ὑπὸ τοῦ Κάντ ὀριστικῶς σύμπασα ἡ δογματικὴ μεταφυσική. Διὰ τοὺς γνωρίζοντας μόνον τὸν κόσμον τὸν αἰσθητὸν ἢ ἔννοια τῆς πράξεως, ὡς ἰδίας ἐνότητος ἐνεργειῶν, εἶναι ἀδύνατος. Ἡ διὰ ψυχολογικῶν παρατηρήσεων ἐπιχειροῦντες νὰ ὀρίσουν τὴν πράξιν σφάλλουν τέμνοντες, εἰς ὄρισμένον σημεῖον, αὐθαιρέτως, ἄνευ οὐδεμιᾶς δυνατῆς δικαιολογίας, τὸν αἰτιώδη σύνδεσμον τῶν διαφόρων ψυχοφυσικῶν ἐνεργειῶν. Συνεπέστεροι πρὸς ἑαυτοὺς εἶνε οἱ ἀρνούμενοι τὴν ἔννοιαν τῆς πράξεως, ὡς ἰδίαις ἐνότητος ἐνεργειῶν. (19) Ἄλλ' ὁ νομικὸς δὲν δύναται νὰ εἶναι συνεπὴς εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο, καθότι τὸ δίκαιον ἀναφέρεται διαρκῶς καὶ μόνον εἰς πράξεις. Τὸ δίκαιον ὀρίζει ὅτι αἱ ἐνεργεῖαι αἱ ἀπὸ τοῦ α σημείου ἀρχόμεναι καὶ καταλήγουσαι εἰς τὸ σημεῖον β, ἀποτελοῦν διὰ τὸν νόμον ἐνότητα καὶ ἢ θεωροῦνται δικαιοπραξίαι ἢ ἀδικοπραγίαι, ἐν γένει δὲ ἔχουν τοιαῦτα ἢ τοιαῦτα ἔννομα ἀποτελέσματα. Κατὰ ταῦτα ὄρισμένοι ψυχοφυσικαὶ ἐνεργεῖαι τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου, αἱ ὁποῖαι αὐταὶ καθ' αὐτὰς δὲν ἀποτελοῦσι χωριστὴν ἐνότητα, ὡς ἀνήκουσαι εἰς τὸ ἀδιάσπαστον ὅλον τοῦ αἰτιώδους εἰσομοῦ, ἀποκτιῶσιν ἰδίαν ἐνότητα ἐκ τοῦ νόμου καὶ καθίστανται πράξεις δικαίου. Τὸ δίκαιον, καταλαμβάνον μέρος τι τοῦ αἰσθητοῦ καὶ δὴ τὰς ἐνεργείας τῶν ἐν κοινωνίᾳ βιούντων, ὀρίζει ταύτας ἀπὸ τὰ ἄλλα αἰσθητὰ φαινόμενα, μεθ' ὧν αἰτιωδῶς συνδέονται, δίδει οὕτω εἰς αὐτὰς ὄρισμένην μορφήν, ὄρισμένον νόημα, καὶ διὰ τῆς προσδόσεως ἐνὸς νομικοῦ νοήματος καθιστᾷ ὁ νόμος τὴν ψυχοφυσικὴν ἐνεργεῖαν ἔννομον κατάστασιν, πράξιν δικαίου. Ἡ πράξις ὅθεν τοῦ δικαίου δὲν ἀποτελεῖται μόνον ἀπὸ στοιχεῖα αἰσθητὰ, ἀλλὰ πρέπει εἰς ταῦτα νὰ προστεθῇ τὸ νόημα ὅπερ τοῖς προσδίδει τὸ δίκαιον. Πράξις δικαίου εἶναι ἐνότης ψυχοφυσικῶν ἐνεργειῶν εἰς ἃς τὸ δίκαιον προσδίδει νοη-

(18) S i m m e l Philosophie des Geldes 1922 σ. 197 κ. ἑ.

(19) R a d b r u c h ἐν Kants—Festschrift der I. V. F. R. u. Wph., 1924 σ. 188.

τήν ἐνότητα. Ὅμοίως πράξεις ἠθικῆς εἶνε ἐνότης ψυχοφυσικῶν ἐνεργειῶν εἰς ἃς ὁ ἠθικὸς νόμος προσδίδει ἰδίαν ἐνότητα. Δὲν καθίσταται βεβαίως τὸ ἀπλῶς αἰσθητὸν πράξις. Τὸ αἰσθητὸν ὡς τοιοῦτον εἶναι φύσις ἀπλῆ ἐν ἣ ἡ ἐννοια τῆς πράξεως εἶνε ἀδύνατος. Ἀλλὰ ἀφ' ἧς τὸ αἰσθητὸν καταληφθῆ ὑπὸ ἐνὸς νοήματος, εἴτε ἠθικοῦ, εἴτε νομικοῦ, εἴτε ἄλλου, τότε δύναται νὰ καταστῆ τὸ ἐκ τῆς μίξεως ταύτης προκῦπτον πράξις. (20) Τὸ ἕτερον τοῦτο, ὑφ' οὗ τὸ αἰσθητὸν τῆς ἐνεργείας καταλαμβάνομενον, δύναται νὰ γίνῃ πράξις, εἶναι τὸ νοητόν.

Ἡ πράξις τοῦ ἀνθρώπου, ὡς οὐσα προῖόν τῆς διακατοχῆς τοῦ αἰσθητοῦ ὅλῳ τοῦ νοήματος, δεῖται τούτου ὅπως μορφωθῆ καὶ κατ' ἀκολουθίαν καὶ ἡ πράξις δικαίου δεῖται ἐκάστοτε ἐπὶ ἐνὸς νοήματος δικαίου ὅπως ὑπὸ τούτου μορφωθῆ καὶ γίνῃ πράξις δικαίου. Ὡστε τὸ δίκαιον δὲν εὑρίσκει ἐτοίμους καὶ συγκεκριημένας πράξεις δικαίου ἐν τῇ ἱστορικῇ ζωῇ, ἀλλὰ καὶ τὸ πρῶτον τὰς γεννᾷ, οὐχὶ βεβαίως χρονικῶς, ἀλλὰ λογικῶς. Δὲν ἔχομεν πρῶτον αἰσθητὴν ἐνέργειαν, μετ' ἧς βραδύτερον ἐνοῦται τὸ νοητὸν στοιχεῖον, ἵνα ἐκ τῆς ἐνώσεως ταύτης ἀνακύψῃ ἡ πράξις δικαίου. Χρονικῶς γεννᾶται ἡ πράξις ὡς ἐναιαῖον τι ταῦτοχρόνως. Ἀλλὰ λογικῶς, πρῶτον τίθεται τὸ νόημα καὶ μετὰ ταῦτα ἐκ τοῦ νοήματος γεννᾶται ἡ πράξις.

Ἐφ' ὅσον μίαν ψυχικὴν ἐνέργειαν σκεφθῶμεν ψυχολογικῶς, ὡς ἐν χρόνῳ αἰσθητὸν, ἐργαζόμεθα κατ' ἀνάγκην μὲ τὰς κατηγορίας τῆς διανοίας καὶ δὴ μὲ τὴν κατηγορίαν τῆς αἰτίας. Ἀφ' ἧς ὁμῶς ἀναφέρομεν τὸ ψυχικὸν φαινόμενον εἰς τὸν νόμον τὸν πολιτειακὸν ἢ τὸν ἠθικὸν, τότε τὸ πρῶτον, διὰ τῆς ἀναφορᾶς αὐτῆς, δημιουργεῖται ἡ διὰ τὴν ἐννοίαν τῆς πράξεως ἀναγκαῖα ἐνότης. Κατ' ἀκολουθίαν τὴν πράξιν δημιουργεῖ τὸ νόημα, τὸ ὁποῖον προσδίδει τὸ δίκαιον ἢ ἡ ἠθικὴ ἢ ἄλλη τις ἀξία εἰς τὸν αἰσθητὸν κόσμον. (21)

§ 7. Εἰς τὸν ψυχοφυσικὸν κόσμον, μόνον ἐφ' ὅσον οὗτος θεωρεῖται ὡς φορεὺς νοήματος καὶ διαμορφοῦται ὑπ' αὐτοῦ, δύναται νὰ γίνῃ λόγος περὶ πράξεως. Εἰς τὸν ψυχο-

(20) K e l s e n Allg. Staatslehre 1925 σ. 13.

(21) S t a m m l e r Lehrbuch der Rechtsphilosophie 1923 § 116, d e l V e c c h i o Il concetto del diritto 1912 σ. 44, K e l s e n Grenzen zwischen jur. u. soziolog. Methode, 1911 σ. 48.

φυσικόν κόσμον ὡς τοιοῦτον, πράξεις δὲν ὑπάρχουν. Ἐφ' ὅσον δὲ τὸ δίκαιον εἶναι σύνολον πράξεων, ἐξουσιαστικῶν ἢ ὑποτακτικῶν, δὲν δύναται νὰ θεωρηθῆ ποτὲ ὡς σύνολον ψυχικῶν ἐνεργειῶν.⁽²²⁾ Χωρὶς ψυχικὴν ἐνέργειαν πράξεις δικαίου εἶναι βεβαίως ἀδύνατοι, ὅπως εἶναι ἀδύνατος ἄνευ αὐτῆς ἢ ἐν τῇ πραγματικῇ ἱστορικῇ ζωῇ ἐμφάνιαις ἐνὸς μαθηματικοῦ θεωρήματος. Ἄλλ' οὔτε τὸ θεώρημα, οὔτε ἡ πράξις δικαίου δὲν εἶναι ψυχικὰ φαινόμενα. Ὁ ψυχολόγος δύναται βεβαίως νὰ ἐρευνήσῃ τὴν ψυχικὴν ἐνέργειαν τοῦ θεωροῦντος μαθηματικοῦ καὶ τοῦ κατὰ δίκαιον πράττοντος, ἀλλὰ τότε ἐρευνᾷ καθαρὸν ἐν χρόνῳ ψυχικὸν φαινόμενον καὶ ἀδιαφορεῖ διὰ τὴν ἀποδεικτικὴν ὀρθότητα τῆς μαθηματικῆς σκέψεως. Ἐξηγεῖ ἀπλῶς ποῖα ψυχικὰ αἷτια γεννῶσι τὴν μίαν ἢ τὴν ἄλλην ψυχικὴν ἐνέργειαν. Ἀλλὰ τὸ ὅτι ἡ τοιαύτη ψυχικὴ ἐνέργεια εἶναι φορεὺς μιᾶς ἀπολύτου μαθηματικῆς ἀληθείας, τοῦτο οὔτε τὸν ἐνδιαφέρει καὶ οὔτε δύναται ψυχολογικῶς, δηλαδὴ κατ' αἷτιαν ἐργαζόμενος νὰ τὸ διαπιστώσῃ ⁽²³⁾.

Ἴσως ἀντιταχθῆ, ὅτι ἡ ψυχικὴ ἐνέργεια δύναται νὰ ἐξετασθῆ ἀπὸ πολλῶν ἀπόψεων, ἐξεταζομένη δὲ ἀπὸ ἀπόψεως δικαίου, ἐμφανίζεται αὐτῇ αὐτῇ ὡς πράξις δικαίου, χωρὶς νὰ ὑπάρχει ἀνάγκη νὰ εὑρεθῆ, πλην τοῦ ψυχικοῦ, καὶ νοητὸν τι στοιχεῖον διὰ τὸν ὄρισμόν αὐτῆς. Καὶ τοῦτο διότι ψυχικὴ ἐνέργεια καὶ νόημα αὐτῆς δὲν εἶναι διάφορα ἀλλ' ἐν καὶ τὸ αὐτό. Ὁ τοιοῦτος ἰσχυρισμὸς πηγάζει ἐκ τῆς ἀρνήσεως τῆς παρὰ τὸν αἰσθητὸν ὑπάρξεως ἐνὸς ἑτέρου νοητοῦ κόσμου. Ὁ νομικὸς ὅμως εὑρίσκει ἐν τῇ ἐπιστημονικῇ του σκέψει τὰ μέσα πρὸς ἀπόκρουσιν ἐνὸς τοιοῦτου ἰσχυρισμοῦ. Ὑπάρχουν πολλαὶ σχέσεις συζυγίας ἢ δανείου ἢ δωρεᾶς. Ἡ ψυχικὴ ἐνέργεια, τὰ παραγωγικὰ τῆς βουλή-

---

(22) B i n d e r ἐνθ. α.ν. σ. 117. C. T s a t s o s. Der Begriff des positiven Rechtes 1918 σ. 56.

(23) Διὰ τὴν ψυχολογικὴν ἀποψιν ὄρα W u n d t Logik, III σ. 577, J e r u s a l e m Soziologie d. Rechts 1925 ἰδίᾳ σ. 288, 399 κ. ἐ. ὡς καὶ σχετικὴν κριτικὴν G. K u n z ἐν Arch. f. RWph. XIX σ. 484, V i e r k a n d t Gesellschaftslehre 1923 σ. 257 καὶ 383, L e v i Per un programma di filosofia del diritto, 1905 σ. 36, B o n n e c a s e Introduction à l'étude du droit 1926 σ. 17 κ.ἐ., E. J a r r a ἐν Rivista Internazionale di fil. d. diritto VII σ. 612 κ.ἐ.

πῶς αἴτια, εἶναι ἐκάστην φοράν ἀπολύτως διάφορα. Οὐδὲν ἐπαναλαμβάνεται ἐν τῇ πραγματικότητι κατ' ἀπολύτως ὅμοιον τρόπον. Διὰ τὸν νόμον ὅμως πᾶσαι αὗται αἱ διαφοραὶ ὑποχωροῦν καὶ μένει τὸ κοινὸν νόημα αὐτῶν, τὸ δάνειον, ἢ συζυγικὴ σχέσις, ἢ δωρεά. Διὰ τὸν νόμον πᾶσαι αὗται αἱ ἐνέργειαι εἶναι ὅμοιαι, διότι ἔχουν ἐν κοινὸν νόημα, ἐνῶ, ψυχολογικῶς ἐρευνώμεναι, εἶναι ἀπολύτως διαφορετικά. Ὅστε ἔχομεν τὰς ἀπείρως ἐπαναλαμβανομένας ψυχικάς ἐνεργείας, αἰτινὲς ὅμως ἔχουσι ἐν κοινὸν νόημα. Τοῦτ' αὐτὸ εἶναι ἐμφανέστερον εἰς τὰ μαθηματικά. Πῶς διατυπῶν τὸ πυθαγόρειον θεώρημα, προβαίνει εἰς τοῦτο δι' ὠρισμένων ψυχικῶν ἐνεργειῶν. Ἐκάστοτε ἔχομεν νέαν ψυχικὴν ἐνέργειαν διὰ τὴν ἀπόδειξιν αὐτοῦ. Τοῦναντίον ἡ μαθηματικὴ ἀλήθεια τοῦ πυθαγορείου θεωρήματος, ἡ ἔννοια, τὸ νόημα εἶναι ἐν, διακατέχον ὅλας τὰς ἀπείρους δυνατὰς ψυχικὰς ἐνεργείας. Τὸ νόημα τοῦτο δὲν εἶναι ἐν χρόνῳ οὔτε ἐν χώρῳ, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν χρονικὴν ψυχικὴν ἐνέργειαν. Δὲν ὑπάρχει ὅπως ὑπάρχουν τὰ αἰσθητὰ, ἀλλὰ ἰσχύει.

Ὅταν λέγεται ὅτι «ἀπὸ πολλῶν ἀπόψεων ἐρευνωμένη ἡ ψυχικὴ ἐνέργεια» γίνεται πρᾶξις δικαίου, πρᾶξις ἠθικῆς, πρᾶξις θρησκευτικῆ, καλύπτεται ἀκριβῶς διὰ τῆς ἀσαφείας τῆς ἐκφράσεως ἢ βασικῆ διάκρισις τοῦ νοητοῦ καὶ τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου. Τὸ ἀντικείμενον, ὡς ἀντικείμενον γνώσεως, δὲν ὑφίσταται ἀνεξαρτήτως τῆς ἀπόψεως ἐξ' ἧς καθορᾶται. Ἡ λεγομένη ἀποψις τὸ διαπλάττει, δημιουργοῦσα τὴν τάξιν καὶ τὴν σειρὰν ἐν ἧ τὸ ἀντικείμενον γινώσκειται, δεδομένου ὅτι, μόνον εἰς ὠρισμένην τάξιν καὶ σύστημα ὑπάρχον, δύναται νὰ γίνῃ ἀντικείμενον γνώσεως. Πρὸ τούτου τὸ ἀντικείμενον δὲν ὑπάρχει διὰ τὴν γνῶσιν καὶ διὰ τὴν ἐπιστήμην καὶ μόνον ὡς μεταφυσικὸν ἢ προφυσικὸν πρόβλημα δύναται νὰ ἀντιμετωπισθῇ. Ἡ ἀποψις κατ' ἀκολουθίαν δημιουργεῖ τὸ ἴδιον αὐτῆς ἀντικείμενον καὶ δὲν ὑπάρχουν πολλαὶ ἀπόψεις τοῦ αὐτοῦ ἀντικειμένου. Δὲν πρέπει νὰ μᾶς παρασύρῃ ἡ προεπιστημονικὴ ὁρολογία. Ὅταν λέγομεν ὅτι τὸ δίκαιον ἐρευνῶσι διάφοροι ἐπιστήμαι ἀπὸ διαφόρων ἀπόψεων, δὲν ἀκριβολογοῦμεν. Τὸ δίκαιον τὸ ἐρευνᾷ μόνον ὁ δογματικῶς ἢ ἱστορικῶς ἐργαζόμενος νομικός. Ὁ ψυχολόγος ἐρευνᾷ τὰς ψυχικὰς ἐνεργείας, δι' ὧν φέρονται τὰ νοήματα τοῦ δικαίου, ὅπως θὰ ἠδύνατο ὁ βιολόγος νὰ ἐρευνήσῃ τὰς βιολογικὰς ἐνεργείας, τὰς ἀπαραιτήτους, ὅσον καὶ αἱ ψυχικαὶ ἐνέργειαι, διὰ τὴν συναφὴν τῶν νοημάτων τοῦ δικαίου πρὸς τὴν πραγματικότητα. Ἀλ-

λά ὅπως οὐδεὶς θὰ εἰθεύρει τὸ δίκαιον ὡς σύνολον βιολογικῶν ἐνεργειῶν, διότι αὐταὶ εἶνε ἀπαραίτητοι διὰ τὴν ὑπαρξίν τοῦ δικαίου ἐν τῇ ἱστορίᾳ, οὕτω θὰ ἦτο συνέπες οὐδεὶς νὰ χαρακτηρίσῃ τὸ δίκαιον ὡς σύνολον ψυχικῶν ἐνεργειῶν, διότι αὐταὶ εἶναι ἀπαραίτητοι διὰ τὴν ἱστορικὴν ὑπόστασίν του. Πάντως οὔτε ὁ ψυχολόγος οὔτε ὁ βιολόγος, ἐρευνῶντες τοὺς φορεῖς τῶν νοημάτων τοῦ δικαίου, δὲν ἐρευνῶσι αὐτὸ τὸ δίκαιον. Κατ' οὐδένα τρόπον δύναται ὁ ψυχολόγος, χωρὶς τὰς συνηθεστάτας εἰς τὸν ψυχολογισμόν παρεκβάσεις ἀπὸ τῆς ἰδίας του μεθόδου, νὰ καταλήξῃ ἐργαζόμενος, ὡς ἔδει, μόνον μετὰ τὰς κατηγορίας τῆς διανοίας, εἰς τὴν ἔννοιαν τοῦ δικαίου. Οἱ λέγοντες ἐρευνῶμεν τὴν ψυχικὴν ἐνέργειαν ἀπὸ τῆς ἀπόψεως τοῦ δικαίου ἢ, ὡς συνηθεστάτα λέγεται, ἀπὸ τῆς ἀπόψεως τῆς κοινωνικῆς, καλύπτουν διὰ τῆς ἀσαφοῦς αὐτῆς ἐκφράσεως τὴν πραγματικὴν ὄψιν τοῦ προβλήματος. Πράγματι δὲν ἐρευνῶσι ψυχικὰς ἐνεργείας, ἀλλὰ πράξεις, ἀνηκούσας εἰς τὸν μικτόν, τὸν ἱστορικὸν κόσμον, ἐν ᾧ ὑπάρχει μὲν καὶ τὸ αἰσθητὸν στοιχεῖον, ἀλλὰ μόνον ὡς φορεὺς τοῦ νοητοῦ στοιχείου, τοῦ νομικοῦ νοήματος ἐν προκειμένῳ.

§ 8. Ἴσως ὑποσηροχθῆ, ὅτι τὸ νοητὸν στοιχεῖον δὲν ἀμφισβητεῖται εἰς τὰ φυσικομαθηματικά, ὅπου τοῦτο ἔχει κῦρος ἀπόλυτον, κείμενον τῷ ὄντι ἔξω τοῦ χρόνου, καὶ ὑποστηροχθῆ ὅτι δὲν ὑπάρχει εἰς τὴν προᾶξιν τοῦ δικαίου (εἰς ἓνα νόμον ἢ εἰς μίαν σύμβασιν), καθόσον τὸ κῦρος τοῦ νόμου κεῖται ἐν χρόνῳ, δυνάμενον σήμερον νὰ ὑπάρχῃ καὶ αὔριον διὰ τῆς μεταβολῆς τοῦ νόμου νὰ καταργηθῆ. Τὸ νοητὸν δὲν ὑπάρχει εἰς τὴν προᾶξιν δικαίου, διότι ἔχει κατ' ἀρχὴν, ὡς τοιοῦτο, ἀντικειμενικόν, ἀπόλυτον κῦρος· τὸ νόημα τῆς πράξεως δικαίου ἔχει κῦρος ἐξαρτώμενον ἀπὸ τὴν ἐκάστοτε πολιτικὴν τάξιν, εἶναι ἐπομένως ἐν χρόνῳ καὶ ἐν χώρῳ σχετικόν. (24). Ὅθεν τίθεται ἐν ἀμφιβόλῳ ἢ ὑπαρξίς νοητοῦ μὴ ἔχοντος ἀντικειμενικόν κῦρος ἀπόλυτον, ἀλλὰ κῦρος ὑποκειμενικόν, ἐξαρτώμενον ἐκ τῆς πραγματικῆς ἀναγνώσεώς του ἐν τῇ ἱστορικῇ ζωῇ.

Καὶ ὅτι τὸ νοητὸν ὡς καθαρὰ μορφή, ἔχει πάντοτε ἀπόλυτον

(24) R i c k e r t Die Lehre von der Definition 1915 σ. 38. Περί τῶν νοητῶν ὄντων τῶν ἐχόντων σχετικόν κῦρος ὄρα R i c k e r t System der Philosophie 1921 σ. 132. κ. ε.

κῆρος δὲν δύναται νὰ ἀμφισβητηθῆ. Τοιοῦτος εἶναι ὁ λογικὸς καὶ ὁ ἠθικὸς νόμος. Ἄλλὰ τὸ δίκαιον ὑπάρχει ἐν τῇ ἱστορίᾳ καὶ διὰ τὴν ἱστορίαν. Ἡ ἱστορία δὲν εἶναι βεβαίως σύνολον φυσικῶν ἢ ψυχικῶν ἐνεργειῶν, ἀλλὰ σύνολον πράξεων. Πρᾶξις δέ, ὡς ἐροήθη ἀνωτέρω, ὑπάρχει μόνον ἐφ' ὅσον συνδεθῆ ἢ ψυχοφυσικὴ ἐνέργεια μετὰ νοήματος τινος, ἐφ' ὅσον ἐπέλθῃ μίξις αἰσθητοῦ καὶ νοητοῦ.

Ἄλλὰ ἀκριβῶς δύναται καὶ αὐτὴ ἡ δυνατότης τοῦ μικτοῦ νὰ τεθῆ ἐν ἀμφιβόλῳ. Πῶς συνενοῦται τὸ ἄχρονον μετὰ τοῦ χρονικοῦ, τὸ πραγματικὸν μετὰ τοῦ μὴ πραγματικοῦ; Τὸ πρόβλημα τοῦτο λύει τελικῶς μόνον ἡ διαλεκτικὴ σκέψις. Ἡ διάνοια δύναται ἀπλῶς νὰ διαπιστώσῃ τὴν ὑπαρξιν τοῦ μέσου κόσμου τοῦ μικτοῦ καὶ νὰ ἀποδείξῃ τὴν ἀναγκαιότητα τῆς ὑπάρξεως αὐτοῦ διὰ τὴν ἐπιστημονικὴν σκέψιν.

Τῷ ὄντι ἡ γνῶσις θὰ ἦτο ἄνευ τῆς συναφῆς ἢ τῆς ἀναφορᾶς ἐνὸς αἰσθητοῦ πρὸς τι τὸ νοητὸν ἀδύνατος. Ἡ γνῶσις ἀπαιτεῖ κατὰ πρῶτον τὴν ψυχικὴν ἐνέργειαν τοῦ γινώσκοντος ὑποκειμένου. Ἄλλ' ἵνα τὸ γνωσθὲν ἀποτελέσῃ ἐπιστήμην, οὐχὶ δὲ δοξασίαν, πρέπει νὰ εἶναι ἀντικειμενικῶς ἀληθές, δηλαδὴ ἀληθές ἀνεξαρτήτως τῆς ἀναγνωρίσεως ἢ μὴ τῆς ἀληθείας ταύτης ὑπὸ τοῦ γινώσκοντος ὑποκειμένου. Πρέπει ἡ ψυχικὴ ἐνέργεια τῆς κρίσεως τοῦ γινώσκοντος, ἣτις εἶναι αἰσθητὸν τι ἐν χρόνῳ, νὰ γίνῃ φορεὺς ἀληθείας, νὰ ἔχῃ νόημα ἀντικειμενικόν, ἐπιστημονικόν. Ἐὰν τοῦτο ἦτο ἀδύνατον, δὲν θὰ ὑπῆρχε γνῶσις. (25) Καὶ τὸ τοιοῦτον δὲν δύναται νὰ ἀμφισβητηθῆ παρὰ ὑπὸ τῶν κατ' ἀπόλυτον ἀντικειμενικὴν κρίσιν ἀποφαινομένων περὶ τοῦ ὑποκειμενικοῦ, κατ' ἀκολουθίαν τοῦ σχετικοῦ πάσης κρίσεως. Ἄλλὰ μία τοιαύτη πρὸς ἑαυτὴν συγκροουμένη δοξασία, δὲν χρῆται περαιτέρω ἐρεῦνης. Ἡ ἐπιστημονικὴ γνῶσις ἐν τῇ καθαρωτάτῃ καὶ γενικωτάτῃ αὐτῆς μορφῇ, εἶναι συναφὴ αἰσθητοῦ καὶ νοητοῦ ἐν τῇ κρίσει. Ἄλλὰ, ὅπως ὑπάρχει συναφὴ διὰ τὴν ψυχικὴν ἐνέργειαν τῆς κρίσεως ὑπάρχει καὶ διὰ τὴν ψυχικὴν ἐνέργειαν τῆς πράξεως τοῦ δικαίου (26). Ὁ ἐκ τῆς συναφῆς προκύπτων διάμεσος οὗτος κόσμος, εἶναι ὁ κόσμος τῆς ἱστορίας, δηλαδὴ ὁ κόσμος ὅπου ζῆ ἢ ἐπιστήμη, ἢ τέχνη, ἢ ἠθικὴ, τὸ δίκαιον.

(25) R i c k e r t Gegenstand der Erkenntnis 1921 σ. 255—258.

(26) Ἄλλως παρὰ Bindet ἐνθ. ἄν. σ. 111.

Πᾶν τὸ πραγματικόν, ἐφ' ὅσον δὲν τὸ ἐξετάζομεν ὡς φύσιν, δηλαδή ὡς καθαρῶς αἰσθητὸν, ὡς φυσικὸν ἢ ψυχικὸν φαινόμενον, ἀλλὰ τὸ θεωροῦμεν καθ' ὅσον ἔχει ἀξίαν, ἔχει νόημα, ἀνήκει εἰς τὸν διάμεσον αὐτὸν κόσμον τῆς ἱστορίας.

§ 9. Ἐφ' ὅσον τὸ ζήτημα τῆς ὑπάρξεως διαμέσου κόσμου νοηθῆ, ἀπομένει τὸ ζήτημα τῆς ἐν τῇ μίξει ὑπάρξεως νοημάτων μὴ πραγματικῶν μὲν, χρονικοῦ δὲ κύρους. Τὸ νοητόν, ἀφ' ἧς συναφθῆ μετὰ τοῦ αἰσθητοῦ, ἀπόλλυσι τὸν ἀπόλυτον αὐτοῦ χαρακτήρα ἢ, κατὰ κυριολεξίαν, τὸ καθαρῶς νοητὸν ἀναφέρεται μόνον ἐμμέσως πρὸς τὸ αἰσθητόν. Τὸ μετὰ τοῦ αἰσθητοῦ μινύμενον, χωρὶς νὰ ἀπολέσῃ τὸν νοητὸν του χαρακτήρα, καθίσταται σχετικὸν κατ' ἀξίαν καὶ κατ' ἀκολουθίαν καὶ κατὰ χρόνον. Εἰς οὐδεμίαν ἠθικὴν ἢ πολιτειακὴν πράξιν, κατ' ἰδίαν λαμβανομένην, ἐνσαρκοῦται ἡ ἀπόλυτος ἀξία τῆς ἠθικῆς καὶ τοῦ δικαίου καὶ ἐκ τοῦ μόνου λόγου ὅτι οὐδεμία πράξις δὲν εἶναι ἀπολύτως ἐλευθέρα ἐν τῷ ἱστορικῷ εἰρημῷ. Ἡ ἰδέα διακρίνεται ἐν τῇ ἀναφορᾷ αὐτῆς πρὸς τὸν αἰσθητὸν κόσμον, κατ' ἀνάλογον τρόπον πρὸς ὃν ὁ πρωταρχικὸς νόμος, ἵνα πραγματοποιηθῆ ἐν τῇ κοινωνίᾳ δικαίου, εἰδικεύεται καὶ ἐξατομικεύεται (27). Αὐτὴ καθ' αὐτὴν ἐκάστη εἰδικὴ διάταξις δὲν εἶναι ἀπόλυτος κατ' ἀξίαν. Ἀπόλυτος εἶναι μόνον ἡ γενικὴ ἔννοια τοῦ δικαίου. Οὔτε ἡ ἔννοια τοῦ θετικοῦ δικαίου δὲν εἶναι ἀπόλυτος, ἀλλὰ ἱστορικῶς καθωρισμένη. Ἀφ' ἑτέρου ὁμοῦ ὅλαι αὐταὶ αἱ εἰδικαὶ μορφαὶ ἀποτελοῦσιν ἐνότητα σκοποῦ, καθότι ὅλαι ἀποτελοῦν ἐν τῇ διακρίσει των τὴν πραγμάτων τῆς ἰδέας. Ὡς τοιαύτης ἐνότητος στοιχεῖα ἔχουν ἀξίαν ἀπόλυτον, οὐχὶ ὁμοῦ κατὰ μόνον λαμβανόμενα. Διακρινόμενη ὁμοῦ ἡ ἰδέα, δὲν ἀπόλλυσι τὸν νοητὸν αὐτῆς χαρακτήρα. Δὲν γίνεται δηλαδή ἀντικείμενον τῆς αἰσθήσεως, ἀλλὰ παραμένει ἀντικείμενον τῆς νοήσεως. Ἀφ' ἑνὸς μὲν ὅπως εἶναι νόημα τὸ δίκαιον καὶ ἡ ἠθικὴ καθ' ὅλου, οὕτω εἶναι νόημα τὸ δίκαιον τῶν ἀναγκαίων κληρονόμων ἢ ἡ ἠθικὴ σχέσις τῶν φύλων. Ἀφ' ἑτέρου ὁμοῦ, ἐνῶ τὸ δίκαιον εἶναι ἔννοια ἀπόλυτος, ἀποτελοῦσα ὑπόθεσιν τῆς κοινωνίας, ἢ ὑπαρξίς ἢ μὴ τοῦ δικαιώματος τῶν ἀναγκαίων κληρονόμων, ἀπόλλυσι τὸν ἀπόλυτον αὐτοῦ χαρακτήρα. Ὑπάρχει μὲν ὡς πραγμάτωσις τῆς ἰδέας τοῦ δικαίου, ἀλλ' ἢ πραγμίτωσις αὐτῆς τελει-

(27) B i n d e r ἐνθ. ἀν. σ. 116.